

Qabul qilindi: 15.04.2025

Chop etildi: 31.05.2025

UDK: 94 (575.1)

БУХОРО АМИРЛИГИ ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ХУДУДЛАРИ МОДДИЙ МАДАНИЯТИДА МУХИМ ЎРИН ТУТГАН МАҚБАРА ВА МАСЖИДЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

*Мухаммадиев Омон Маматалиевич, ДХХ ЧҚ “Ёш чегарачилар”
ҳарбий-академик лицейи тарих фани ўқитувчиси*

THE SIGNIFICANCE OF THE MASQUES AND MOSQUES WHICH ARE IMPORTANT IN THE MATERIAL AND CULTURE OF THE SOUTH-EAST REGIONS OF BUKHARA EMIRATE

*Mukhammadiev Omon Mamatalievich, History teacher of the
military-academic lyceum “Young frontiersmen” of the DXX ChQ*

ЗНАЧЕНИЕ МАСЖИДОВ И МЕЧЕТЕЙ, ИМЕЮЩИХ ВАЖНОЕ ЗНАЧЕНИЕ В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ЮГО-ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

*Мухаммадиев Омон Маматалиевич, учитель истории военно-
академического лицея «Юные пограничники» СГБ ПК*

<https://orcid.org/0009-0004-0387-995X>

e-mail:
omonmukhammadiev
19@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақола Бухоро амирлигининг жануби-шарқий ҳудудларида ислом архитектурасининг ахлоқий ва эстетик жиҳатларини ўрганишга бағишланган. Исломий меъморий обидалар нафақат диний марказлар, балки ахлоқий қадриятлар ва маданий мероснинг ифодаси сифатида талқин этилади.

Калим сўзлар: мақбара, хонақоҳ, чангак, дорбоз чўти, масжид, лангар, Самарқанд, Термиз, Амир Саййид Кулол, ҳиротлик Зайниддин Абу Бакр Тойбодий, Мир Саййид Шариф Журжоний, Саййид Барака.

Abstract: This article is devoted to the study of the ethical and aesthetic aspects of Islamic architecture in the southeastern regions of Bukhara Emirate. Islamic architectural monuments are interpreted not only as religious centers, but also as an expression of moral values and cultural heritage.

Key words: Maqbara, khanaqah, changak, gatekeeper's stick, mosque, langar, Samarkand, Termiz, Amir Sayyid Kulol, Zayniddin Abu Bakr Toybadi from Herat, Mir Sayyid Sharif Jurjani, Sayyid Baraka.

Аннотация: Статья посвящена изучению этических и эстетических аспектов исламской архитектуры юго-восточных регионов Бухарского эмирата. Исламские архитектурные памятники трактуются не только как религиозные центры, но и как выражение моральных ценностей и культурного наследия.

Ключевые слова: мақбара, ханака, чангак, посох привратника, мечеть, Лангар, Самарқанд, Термиз, Амир Сайид Кулол, Зайниддин Абу Бакр Тойбади из Герата, Мир Сайид Шариф Джурджани, Сайид Барака.

КИРИШ. Ахлоқий жиҳатлар масжидлар, мадрасалар ва мақбаралардаги камтарлик, поклик ва руҳий юксалишга ундовчи меъморий ечимларда намоён бўлади. Эстетик жиҳатлар эса кошин ва мозаикалар, геометрик нақшлар,

арабий ёзувлар, шунингдек, ранг-баранглик ва табиат билан уйғунликда ўз ифодасини топади. Ушбу тадқиқот архитектура санъати орқали ўтмишдан келажак авлодга етказилган маънавий меросни англаш ва қадрлашга қаратилган. Ушбу

мақолада Қашқадарё вилояти Қамаши туманидаги Кўкбулоқ ҳудудидаги Лангар ота ҳақида сўз юритамиз. Бу қадимий кишлоқ Шаҳрисабз-Ғузор автомобиль йўли Қамаши чорраҳасидан жанубдаги 28 км масофадаги Томчи тоғи этаги ва Лангардарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Лангар Ота ҳақидаги дастлабки хулосалар тақдим этилди.

МУҲОКАМА. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “лангар” сўзи икки маънода келади. Бири кемани бирон жойда тўхтатиб туриш учун занжирга боғлаб сув остига ташланадиган чангаксимон оғир темир. Иккинчиси, дорда мувозанатни сақлаб туриш учун хизмат қиладиган хода, лангар чўп.

“Лангар” асли форсча сўз бўлиб, кемани тўхтатиб туришга хизмат қиладиган оғир чангак, дорбоз чўпи, мусофирлар яшайдиган жой, хонақоҳ сингари маъноларни англатади[1]. Алишер Навоий асарларининг лугатида “лангар” сўзи дорбозларнинг мувозанат ёғочи, лангар чўпи; кемани тўхтатиб туриш учун кемадан сувга ташлаб қўйиладиган оғир чангак; мусофирхона деб изоҳланади[2]. Т.Нафасовнинг изоҳлашича, лангар сўзининг энг ибтидоий маъноси тўхтайдиган жой, турадиган макон. “Лангар” сўзининг тожик ва эски ўзбек тилларидаги маънолари тўхташ жойи, ғарибхона, карвонсарой, ибодатхона, ғариб-ғураболарга овқат бериладиган маскан, қабр, гўрхона, хонақоҳ, йўлдаги бекат, емхона, кеманинг чангакли оғир темири, дорвозчўп[3].

Марказий Осиёнинг қадимги йирик марказлари орасидаги қисқа, лекин кескин қиялик, нишаб ва хатарли сўкмоқлари бўйидаги дарвешларнинг тўхтайдиган ва дам оладиган таянч маскани лангар дейилган. Бундай жойлар шаҳарларда хонақоҳ, чўл жойларда *такия*, тоғларда лангар деб аталган. Вақтлар ўтиши билан жой номларига айланган. Одатда лангар номи билан аталадиган жойлар буюк одамларнинг қабри ёнида, қабристон ёки хонақоҳлар атрофида вужудга келади. Негаки, бундай ерлар зиёратга келган кишиларнинг тўхтайдиган, дам оладиган, овқатланадиган жойи бўлган. Шу сабаб, Лангар номи билан аталувчи кишлоқлар *Ҳазрати Лангар* ёки *Лангар ота* сингари номлар билан аталган[4].

Лангар номи билан аталувчи манзиллар Марказий Осиёнинг турли ҳудудларида,

жумладан: Қашқадарё вилоятидаги Қамаши ва Чирокчи туманларида, Самарқанд вилоятидаги Оқтоғнинг энг баланд чўққиси ва Хатирчи туманида, Навоий вилояти Навоий туманида, Наманган вилояти Тўрақўрғон туманида (Лангар бобо), Фарғона вилояти Фарғона туманида, Сурхондарё вилояти Бойсун ва Сариосиё туманларида, шунингдек, Тожикистон, Қозоғистон, Афғонистон, Хитойнинг Шинжонг-Уйғур мухтор вилояти ва бошқа ҳудудларда кўплаб учрайди[5].

Лангар ота зиёратгоҳи мақбара ва масжиддан иборат. Қабристон ва масжид ораси сой билан ажралган ва Томчи тоғидан тушган икки тумшукнинг бирида (жанубий) мақбара, иккинчисида (шимолӣ) масжид жойлашган.

Мақбара – кўҳна, улкан қабристон тепасидаги пистазор тошдевор билан айлантирилган ва муқаддас ҳисобланади. Унинг ўртасидаги мақбарага махсус йўлакдан борилади. Мақбара эшиги шарққа қараган. Ҳашаматли қўштабақали эшикка (янгиланган, эскиси олиб қўйилган) катта кулф осилган. Кулфнинг мис қопланган юзасидаги ёзувда мақбара Муҳаммад Содик томонидан қурилганлиги битилган. Мақбара бир хонадан иборат. Мақбара устига хона ичкарисидан, яъни эшикнинг чап (жануб) томонидаги устун ичидаги зинапоялардан чиқилади. Хонани эшик тўридаги (ғарб) ганч панжарали ойнабанд ёритади. Хонанинг ички ўлчами 7х7 метр бўлиб, гумбаз тўртта ғишт устунларда ўрнатилган. Мақбара 1905 (илон) йилги зилзила вақтида шикастланган. Аҳоли томонидан 50 йилларда пойдевор ташқи томондан бетонланиб, қўшимча мустаҳкамланган[6].

Мақбарада бешта қабр жойлаштирилган. Жанубдан шимолга қараб жойлашган тўртта қабрнинг учтасида (1,2,3) ўлчам бир хил. Қабртошнинг квадрат асоси (плинтуси) узун, ингичка (бўйи 17 см, эни 15 см) тоштахталардан иборат бўлиб, узунлиги 360 см ва эни 125 см ни ташкил этади. Унинг устига узунаси 2,25 см, эни 88 см ва қалинлиги 20 см ли қора мармар тахта (горизонтал) ва бош томонида баландлиги 170 см, эни 65 см ва қалинлиги 12 см қорамармардан ёдгорлик тоши (вертикал) ўрнатилган. Бу учта қабрнинг мармар тахта ва ёдгорлик бир хил ҳажмда бўлиши билан ўртадагисининг ёдгорлик тоши юза қисмидаги ўйма безаклар бошқача,

хошияли, юзасига Куръондан оятлар битилган. Орқа томонининг фақат юқори қисмидагина оятлар битилган.

Мақбаранинг шимол қисмида оддийгина қабр (4) жойлашган. Унинг ўлчами узунаси 225 см, эни 62 см бўлиб, қабрнинг квадрат асоси узун ингичка (бўйи 17 см, эни 15 см) қора мрамартош тахталар билан айлантирилган. Гўр усти ганч билан сувалган. Мрамар тахта ва ёдгорлик тоши йўқ. Биринчи қабр (жануб) оёқ учида ташқаридаги 17 та қабрга ўхшаш қабр тошли гўр мавжуд. Ўлчами бир хил бўлган учта қабрдаги ёдгорлик тошларидаги ёзувларга кўра, ўртадаги қабр Саййид Ҳасаннинг, унинг чап томонидаги Муҳаммад Содикнинг, ўнг томонидаги қабр Худойкул ёки Худойдоднинг қабри эканлиги маълум бўлади[7].

Мақбара эшиги олди йўлакнинг икки чети тош терилган супани эслатади. Супаларда Саййид Ҳасандан кейин ўтган унинг йирик мартабали авлодлари: ўнг томондагисида 11 та эркак, чап супада 6 та аёл қабри жойлашган. Қайд этилган ҳамма 17 та гўр устига қора мрамар тош ўрнатилган. Уларнинг ҳажми (узунлиги 165-170 см, баландлиги 55 см, эни 35 см) деярли бир хил. Тошларнинг юқори қисми чети айлантириб жуда нозик ҳошияланган ва усти томони четида шамчироқ учун конуссимон чуқурча ўйилган. Тош тагкурси вазифасини ўтовчи узун, ингичка қорамрамар (эни 15 см, бўйи 17 см) тахталар устига ўрнатилган. Қора мрамартошлар табиий яхлит бўлиб, ичи дўмбирадек (девори қалинлиги 2-3 см) йўниб ўйилган. Бошқа жойда тайёрланиб уловларга ортиш қулайлиги учун унинг чети пармалаб тешилган ва темир-сим ўтказилган. Пистазор ичида булардан ташқари яна 600 га яқин қабр бошига қўйилган ҳар хил шаклдаги қора мрамар тошлар мавжуд[8].

Масжид – юқорида қайд этганимиздек, иккинчи тумшукда жойлашган. Масжид мажмуаси икки ҳона, айвон ва ҳовлидан иборат бўлиб, бир вақтда қурилган. Биринчиси катта ҳашаматли зал бўлиб, бешта ҳошияланган устунда кўтарилган. Деворлари пишиқ ғиштдан тикланган. Ўртадаги маҳобатли устун Муҳаммад алайҳиссалом, тўрт томондаги устунлар чориёрлар (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али)га нисбат бериб қурилган дейишади. Тўрда (кибла) нақшли, юқорисида Куръондан оятлар битилган меҳроб. Хона эшиги қўш табақали ва ҳошияли.

Ёруғлик ганч панжарали ойнабандлардан тушади.

Иккинчи хонада тўртта устун қурилган вақтда унинг қибла томони очик ва икки зал ораси эшик билан боғланган бўлган, кейинчалик хом ғишт билан беркитилган.

Айвон баландлиги 7 метрли 10 та ёғоч устундан кўтарилган. Ўртадаги 2 таси бир хил, узунасига ўйма ҳошияланган, қолган 7 таси оддий, яна биттаси бошқалардан ажралиб туради, юқори қисми ўйма ҳошияли, уни ғўза дарахтидан тайёрланган дейишади. Устунлар тагида тўртбурчак ва унинг устида ўғир (ҳовонча)симон мрамар тошлар устига кўтарилган. Бундан 170 йил муқаддам ер қимирлаши оқибатида масжидга зиён етган ва Сангардақдан келтирилган қатағон уста томонидан таъмирланган. Масжиднинг очик томони ва икки зални боғловчи эшик ана шу таъмирлаш даврида хом ғишдан терилган. Даҳма-мақбара ва масжид Ўзбекистоннинг ноёб ёдгорликлар гуруҳига киради.

И.Умаров ахборотчилари: Мадилло Ҳайитов (1924), Тош Кенжаев (1920), Саъдулло Зиётов (1941) ва бошқалар Лангар ота ҳақида сўзлаб берган ривоятга кўра, мақбара ичкарасидаги усти ганч билан сувалган қабр отаси билан мрамартошни филда ташиб келинишини кўришга келиб, шу ерда вафот этган Балх ҳокими қизининг қабри, Худойдод оёғи учидаги гўр унинг халифаси Шокирнинг, мақбара ташқарисида жойлашган супадаги 6 аёл қабрининг бири Хитой ҳукмдори қизининг қабридир. Қора мрамартош қопланган 17 та гўр Саййид Ҳасандан кейин ўтган саййид ва йирик бойларнинг қабридир[9].

ХУЛОСА. Бухоро амирлигининг жануби-шарқий ҳудудларида ислом архитектураси ахлоқий-эстетик тамойилларни нафақат қурилиш меъморчилиги, балки миллий ва диний қадриятлар орқали ҳам намоён қилади. Ушбу архитектура минтақанинг маданий ва диний меросини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб, глобал даражада ислом санъатининг ёрқин намунаси сифатида қадрланади. Бу обидалар халқни ахлоқий поклик ва фазилатларга ундашда муҳим рол ўйнайди. Ушбу мавзунинг тадқиқ этиш минтақанинг маданий ва диний меросини чуқурроқ англаш имконини беради. Ушбу мавзу ахлоқий ва эстетик қадриятларнинг тарихий

илдизларини ўрганиш орқали бугунги жамият учун янги маънолар кашф этишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Фарҳанги забони тожики. I том. – Б. 593.
2. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Б. 142.
3. Нафасов Т. Қишлоғингиз нега шундай аталган? – Б. 62.
4. Семенов А.А. Происхождение Термезских сейидов и их древняя усыпальница Султан-Садат. – С. 18.
5. 200-236-рақамли Термизий алломалар тўғрисида батафсил қаранг: Турсунов С., Муртазоев Б., Алланов О. Термизий алломалар. 2015. – Б. 206-224.
6. Белявский Н.Н. Описание обрекогносцированного участка, заключающего пройденные пути в пределах Шаар-Сабиз Гузарского бекства и части нагорной Дербентской возвышенности // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LVII, 1894, стр. 108-112.
7. Семенов А.А. Происхождение Термезских сейидов и их древняя усыпальница Султан-Садат. – С. 18.
8. 200-236-рақамли Термизий алломалар тўғрисида батафсил қаранг: Турсунов С., Муртазоев Б., Алланов О. Термизий алломалар. 2015. – Б. 206-224.
9. Белявский Н.Н. Описание обрекогносцированного участка, заключающего пройденные пути в пределах Шаар-Сабиз Гузарского бекства и части нагорной Дербентской возвышенности // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. LVII, 1894, стр. 108-112.

